خیرِ قبول یا خیر و قبول؟ بازنگری در ضبط و معنای بیتی از حافظ

داریوش ذوالفقاری*
0000-0002-4913-796X

چکیده

اختلاف ضبط «خیر قبول» و «خیر و قبول» در بیت «آن جوان‌بخت که می‌زد رقم خیر و قبول / بندهٔ پیر ندانم ز چه آزاد نکرد» از مسائل بحث‌انگیز تصحیح و تفسیر دیوان حافظ است. پژوهش حاضر با روش توصیفی ـ تحلیلی و بهره‌گیری از شواهد نسخه‌شناختی، تاریخی، زبانی و بلاغی، در پی تعیین ضبط مرجح و ارزیابی قرائت‌های نحوی و معنایی آن است. بررسی نسخهٔ نورعثمانیه به تاریخ ۸۰۱ق و گزارش دگرسانی‌های سلیم نیساری نشان می‌دهد که صورت فاقد واو، یعنی «خیر قبول»، از پشتوانهٔ نسخه‌شناختی بیشتری برخوردار است؛ بااین‌حال، این صورت مکتوب به‌تنهایی درستی قرائت اضافی «خیرِ قبول» را اثبات نمی‌کند و امکان خواندن آن به شکل «خیرْ قبول» نیز وجود دارد. ارزیابی دیدگاه‌های پیشین نشان می‌دهد که قرائت‌های رقیب از حیث سابقهٔ تاریخی کاربرد، سازگاری نحوی یا انسجام معنایی با دشواری‌هایی روبه‌رو هستند. در این میان، پیوند معنایی «خیر» و «قبول» در شعر ادیب صابر و کاربرد ساخت اضافی «حجِ قبول» در دیوان حافظ، قرائنی برای امکان زبانی و معنایی «خیرِ قبول» فراهم می‌کنند، هرچند هیچ‌یک شاهد مستقیم کاربرد عین این ترکیب نیستند. همچنین تقابل «جوان‌بخت» و «بندهٔ پیر» و پیوند بیت با تصویر دادخواهی در بیت بعد، حرکت معنایی سخن از ستایش به تعریض و گلایه را آشکار می‌سازد. برآیند پژوهش آن است که صورت فاقد واو از حیث نسخه‌شناختی مرجح است و در میان امکان‌های خواندن آن، قرائت اضافی «خیرِ قبول» با مجموعهٔ قرائن زبانی و معنایی سازگارتر به نظر می‌رسد؛ بااین‌حال، فقدان شاهد مستقیم از کاربرد تاریخی عین ترکیب، مانع از داوری قطعی است. دستاورد روش‌شناختی پژوهش نیز ضرورت تفکیک ضبط نسخه‌ای از قرائت نحوی و رعایت حدود دلالت شواهد در نقد متن دیوان حافظ است.

واژه‌های کلیدی: اختلاف ضبط، حافظ، خیرِ قبول، خیر و قبول، قرائت نحوی، نقد متن.

* استادیار زبان و ادبیات فارسی پژوهشگاه میراث فرهنگی و گردشگری، تهران، ایران d.zolfaghari@richt.ir

۱. مقدمه

اختلاف ضبط در دیوان حافظ گاه از حدود دگرسانی‌های لفظی فراتر می‌رود و با تغییر ساخت نحوی، به تفاوت در معنای بیت می‌انجامد. ازاین‌رو، در تصحیح و تفسیر اشعار حافظ، شهرت یک ضبط در چاپ‌های معاصر به‌تنهایی برای ترجیح آن کافی نیست و شواهد نسخه‌شناختی باید در کنار قرائن زبانی، تاریخی و بلاغی بررسی شوند. یکی از نمونه‌های بحث‌انگیز، بیت زیر است:

آن جوان‌بخت که می‌زد رقم خیر و قبول بندهٔ پیر ندانم ز چه آزاد نکرد

(حافظ، ۱۳۸۷: ۱۶۷)

این بیت در تصحیح قزوینی ـ غنی، خانلری و بسیاری از چاپ‌های معاصر با ضبط «خیر و قبول» آمده است؛ حال آنکه نسخهٔ نورعثمانیه به تاریخ ۸۰۱ق صورت فاقد واو، یعنی «خیر قبول»، را ثبت کرده است (حافظ، ۱۴۰۱: ۲۰). همچنین بنا بر گزارش سلیم نیساری، از ۳۱ نسخهٔ بررسی‌شده در این موضع، ۲۱ نسخه «خیر قبول» و ۱۰ نسخه «خیر و قبول» دارند (نیساری، ۱۴۰۲، ج ۲: ۴۹۶). نیساری و رشید عیوضی نیز در تصحیح خود صورت فاقد واو را به شکل «خیرِ قبول» خوانده‌اند.

مسئلهٔ پژوهش در دو سطح مطرح می‌شود: نخست، تعیین ضبط مرجح از میان «خیر قبول» و «خیر و قبول»؛ دوم، تعیین قرائت نحوی و معنایی صورت فاقد واو. ازآنجاکه نسخه‌های خطی فارسی معمولاً کسرهٔ اضافه را ثبت نمی‌کنند، ضبط «خیر قبول» به‌تنهایی روشن نمی‌سازد که عبارت باید «خیرْ قبول» خوانده شود یا «خیرِ قبول». افزون بر این، ضبط دارای واو نیز تفسیرهای متفاوتی یافته است؛ از تقابل نفی و پذیرش تا هم‌معنایی نسبی دو جزء و ایهام تناسب با نام‌های غلامان و کنیزان.

با وجود پژوهش‌های پیشین، سنجش مستقل این دو سطح و ارزیابی قرائت اضافی بر پایهٔ شواهد تاریخی زبان فارسی همچنان ضرورت دارد. اهمیت این بررسی به‌ویژه در آن است که می‌توان میان سابقهٔ معنایی پیوند «خیر» و «قبول» و وجود عین ترکیب اضافی «خیرِ قبول» تمایز نهاد؛ تمایزی که برای پرهیز از استنتاج‌های فراتر از شواهد ضروری است.

پژوهش حاضر می‌کوشد با مقایسهٔ شواهد نسخه‌شناختی، بررسی دیدگاه‌های شارحان و تحلیل کاربردهای زبانی و بلاغی، میزان اعتبار قرائت‌های رقیب را مشخص کند. فرضیهٔ پژوهش آن است که صورت فاقد واو از پشتوانهٔ نسخه‌ای بیشتری برخوردار است و در میان امکان‌های نحوی آن، «خیرِ قبول» با مجموعه‌ای از شواهد تاریخی و معنایی سازگاری بیشتری دارد؛ بااین‌حال، ترجیح این قرائت به معنای اثبات قطعی آن نیست.

۲. پیشینهٔ پژوهش

بیت «آن جوان‌بخت که می‌زد رقم خیر و قبول / بندهٔ پیر ندانم ز چه آزاد نکرد» از دیرباز مورد توجه شارحان و مصححان دیوان حافظ بوده است. ابراهیم قیصری در *ابیات بحث‌انگیز دیوان حافظ*، ذیل این بیت سیزده

مأخذ از پژوهش‌ها و شرح‌های پیشین را معرفی کرده است (قیصری، ۱۳۸۰: ۲۰). اختلاف دیدگاه‌ها عمدتاً به ضبط «خیر و قبول»، معنای دو جزء آن و رابطهٔ آنها با مصراع دوم بازمی‌گردد.

پرویز ناتل خانلری با اختیار ضبط «خیر و قبول»، واژهٔ «خیر» را به معنای نفی و در برابر «قبول» دانسته است (حافظ، ۱۳۶۲، ج ۲: ۱۱۸۳). عباس زریاب خویی در *آئینهٔ جام*، ضمن نقد این تفسیر، ضبط فاقد واو را ترجیح داده و «خیرْ قبول» را عبارتی دعایی در مقام تأیید یا پذیرش کار خیر تفسیر کرده است (زریاب خویی، ۱۳۷۴: ۱۷۶ـ۱۷۷). سعید حمیدیان نیز در *شرح شوق*، هم در قدمت کاربرد «خیر» به معنای نفی و هم در اعتبار تاریخی شواهد اصطلاحی زریاب تردید کرده و احتمال داده است که «خیر و قبول» ترکیبی از دو واژهٔ مثبت و نزدیک‌معنا باشد (حمیدیان، ۱۴۰۲، ج ۳: ۲۰۲۱).

در پژوهش‌های جدید، میلاد عظیمی (۱۳۹۵: ۳۲۱ـ۳۳۹) و سیروس شمیسا و یاسر دالوند (۱۳۹۶: ۱۳۱ـ۱۶۸) از منظر کاربرد نام‌های نوعی غلامان و کنیزان در شعر فارسی به موضوع پرداخته‌اند. بر این اساس، «خیر» و «قبول» می‌توانند افزون بر معانی متداول خود، در پیوند با «بخت»، «بنده» و «آزاد» شبکهٔ ایهام تناسب ایجاد کنند. این دیدگاه امکان بلاغی تازه‌ای برای تفسیر ضبط دارای واو فراهم می‌آورد.

در حوزهٔ تصحیح متن نیز اختلاف نظر وجود دارد. قزوینی ـ غنی و خانلری ضبط «خیر و قبول» را اختیار کرده‌اند، حال آنکه سلیم نیساری و رشید عیوضی صورت فاقد واو را با کسرهٔ اضافه، یعنی «خیرِ قبول»، در متن نشانده‌اند. گزارش نسخه‌بدل‌های نیساری نیز از حضور گستردهٔ ضبط فاقد واو در دست‌نویس‌ها حکایت دارد (نیساری، ۱۴۰۲، ج ۲: ۴۹۶).

با وجود این کوشش‌ها، دو مسئله همچنان نیازمند بررسی مستقل است: نخست، تفکیک اعتبار نسخه‌شناختی صورت «خیر قبول» از درستی قرائت نحوی «خیرِ قبول»؛ دوم، سنجش قرائت اضافی بر پایهٔ شواهد تاریخی زبان فارسی و بررسی توان آن در توضیح رابطهٔ دو مصراع. پژوهش حاضر با تمرکز بر این دو مسئله و با بهره‌گیری از شواهد پیشاحافظی، کاربردهای خود حافظ و قرائن بلاغی و بینامتنی، می‌کوشد از گزارش دیدگاه‌های پیشین فراتر رود و مبنایی برای ترجیح مستدل یکی از قرائت‌ها فراهم آورد.

۳. روش پژوهش

پژوهش حاضر با روش توصیفی ـ تحلیلی و بر پایهٔ اصول نقد متن انجام شده است. برای بررسی اختلاف ضبط بیت، شواهد نسخه‌شناختی، از جمله نسخهٔ نورعثمانیه به تاریخ ۸۰۱ق، گزارش دگرسانی‌های سلیم نیساری و ضبط‌های برگزیدهٔ مصححان معتبر، مقایسه شده‌اند. در ارزیابی این شواهد، قدمت نسخه‌ها، فراوانی نسبی هر ضبط و احتمال پیدایش یک صورت از صورت دیگر مورد توجه قرار گرفته است. همچنین میان ضبط نسخه‌ای «خیر قبول» و دو امکان قرائت نحوی آن، یعنی «خیرْ قبول» و «خیرِ قبول»، تمایز نهاده شده است؛ زیرا صورت مکتوب فاقد واو به‌تنهایی وجود کسرهٔ اضافه را اثبات نمی‌کند.

در مرحلهٔ تحلیل، دیدگاه‌های شارحان و پژوهشگران پیشین با توجه به مبانی تاریخی، زبانی و بلاغی آنها ارزیابی شده‌اند. سپس برای سنجش قرائت اضافی، شواهدی از متون فارسی پیش و پس از حافظ، کاربردهای